

MARIA LUZ LÓPEZ TERRADA*

JOSÉ PARDO TOMÁS*

El *Protomédico y sobrevisitador real* a la València del segle XVI.

The «Protomédico» and «Sobrevisitador real» in sixteenth century València.

This work intends to analyze in what manner the Royal Power tried to take part in different matters of control on medical practice and how the valencian foral institutions refused the intentions of the Royal Crown, that in Castile had achieved its purposes creating the Tribunal del Protomedicato. Various outstanding figures in the field of medical knowledge renewal in sixteenth century Hispanic Monarchy, were nominated as «Protomédico» and «Sobrevisitador Real», for all what was related to the art of medicine, surgery and pharmacology of the city and Kingdom of València, an office whose competence was in conflict with the valencian foral system.

La institució del Protomedicat ha estat objecte de diverses aproximacions dins l'estudi de les formes de control de la professió mèdica. El tribunal castellà és, sens dubte, l'exemple més clar, tot i que institucions semblants d'altres territoris europeus han suscitat també l'interés dels estudiosos.¹

Dins la Corona d'Aragó aquestes formes de control tingueren unes característiques distintes, derivades de les peculiaritats que la pervivència del

* Institut d'Estudis Documentals sobre la Ciència. C.I.S.C.-Universitat de València.

règim foral donà a la configuració de la monarquia hispànica a les darrires del segle XV. A Castella, la corona hi va iniciar un clar procés d'ampliació de les seues atribucions, tot independitzant-se, cada vegada més, d'institucions i mecanismes que condicionaven la seua autoritat, mentre als territoris aragonesos no va estar capaç d'assolir aquest propòsit.²

El nostre treball pretén d'analitzar de quina manera el poder reial tractà d'intervenir en diversos aspectes del control de l'exercici mèdic i com les institucions forals valencianes van resistir a les pretensions reials, per a la qual cosa ens centrarem en un exemple que creiem significatiu: la figura del *Protomèdico y sobrevisitador real en todo lo tocante al arte de la medicina, cirugía y farmacopolía de la ciudad y reyno de Valencia*.³ Ens manquen estudis monogràfics sobre aquest peculiar oficial reial i és per això que considerem important aquesta primera aproximació. El marc cronològic del nostre estudi és estrictament el segle XVI, perquè la situació en l'època medieval obeeix a uns plantejaments diferents.⁴

El control de la professió mèdica en el sistema foral valencià.

Les diferents maneres de control de la professió mèdica eren competència municipal des dels mateixos orígens de la València foral. A la ciutat de València, en concret, es trobava la figura dels examinadors, tant de metges com de cirurgians nomenats directament pel Consell municipal. Per altra banda figures com el *mustaçaf*, amb funcions molt importants en el terreny sanitari, així com els visitadors d'apotecaries, completaven el grup de responsables municipals relacionats amb assumptes mèdico-sanitaris.

L'existència de la Facultat de Medicina, amb un pes específic tan important al segle XVI, així com la clara vinculació municipal de la Universitat, va convertir en habitual la pràctica que els examinadors de metges,

¹ L'estudi més clàssic sobre el Protomedicat és el de MUÑOZ (1751), que s'ocupa únicament del nivell normatiu. En ell s'han basat els treballs més recents de MUÑOZ GARRIDO (1969) y GRANJEL (1974). Una visió més renovadora és l'oferida per PARKER (1981) i LOPEZ PIÑERO (1981).

² El desenvolupament de l'estat modern en la Monarquia Hispànica ha estat analitzat en profunditat per MARAVALL (1972). Quant a la situació concreta de València cf. REGLA (1968).

³ Aquesta és la denominació completa que utilitza la documentació per a designar aquesta figura. Vegeu per exemple, A.R.V. Reial Cancelleria 431, f. 183 r.

⁴ GALLEN (en premsa).

nomenats anualment pel Consell, foren els mateixos catedràtics de l'Estudi. Els examinadors de cirurgians, per la seua banda, eren reclutats entre els membres del Col·legi de Cirurgians de la ciutat que, des de la seua fundació, era una sòlida institució dins del sistema foral valencià.⁵

El càrrec de *mustaçaf*, amb gran prestigi social dins de la ciutat perquè sempre era ocupat per un ciutadà, tenia un gran ventall de competències, entre les quals es trobaven la vigilància de la higiene de la ciutat, el control dels pesos i mesures, i també de la qualitat dels productes que es venien al mercat.⁶

Els visitadors de les apotecaries de la ciutat, per la seua banda, eren membres del Col·legi d'Apotecaris i llur missió era controlar els establiments que distribuïen medicines i altres remeis curatius.

Aquesta situació, molt semblant a la de la resta de territoris de la Corona d'Aragó, va restar inalterable, com la resta del sistema foral, després de la unió amb Castella en les persones dels Reis Catòlics. Així, l'evolució que en territori castellà presenten els mecanismes de control de l'exercici mèdic i de qüestions afins, no afectà gens al sistema valencià.⁸

El Protomedicat castellà.

Roldán⁹ i altres autors que han tractat la qüestió¹⁰ coincideixen en assenyalar que la pragmàtica de 1477 és la primera que permet de pensar en la implantació a Castella d'un tribunal amb competències semblants a les que tindrà el del Protomedicat, quan sorgesca com a tal. De fet, tot i que la denominació *Tribunal del Protomedicato* no apareix fins ben avan-

⁵ GALLEN (1985).

⁶ SEVILLANO COLOM (1957).

⁷ És molt poc el que se sap del *Col·legi d'apotecaris* i els seus controls, ja que ens manquen estudis monogràfics, exceptuant-ne els ja clàssics de PESET CERVERA (1896) i BARBERA (1906).

⁸ Segons Granjel: *En los territorios del reino de Aragón y en Navarra el cometido atribuido al Protomedicato de Castilla, lo ejerce una institución similar creada por Fernando el Católico hacia 1500, si bien su autoridad la limitaba la que con anterioridad había sido otorgada a las Cofradías instituidas en distintas villas y ciudades.* GRANJEL (1980): 75, tot i que no aclareix més sobre aquesta institució, que en tot cas no apareix ni en el Regne de València ni en el Principat de Catalunya.

⁹ ROLDAN (1960).

¹⁰ GRANJEL (1974): 14; LOPEZ PIÑERO (1979): 50.

çat el segle XVI, la institució ja la trobem confirmada a l'esmentada pragmàtica de 1477. Les de 1491 i 1498 posteriors, en les quals es nomenaven tres metges per integrar el tribunal, confirmen l'atribució d'una sèrie de competències que fan del castellà el primer i més clarament establert.

Tanmateix, no hi mancaven tensions i protestes per part d'altres institucions castellanques, refractàries al procés de creixent autoritarisme i intervencionisme reial en competències que abans corresponien a d'altres instàncies. Fonamentalment, van ésser les Corts les quals, sobretot al llarg del regnat de Carles I, s'ocuparen de les qüestions suscitades per l'actuació del Protomedicat, protestaren per allò que consideraven els seus abusos i qüestionaren, d'alguna manera, la justificació d'aquesta institució.¹¹

La resposta de la Corona van ser les successives reformes encetades per Felip II en 1563, 1588 i 1593. Aquestes mesures, però, no es dirigiren a retallar funcions ni atribucions del tribunal, sinó a fixar clarament les seues àmplies competències. Tres n'eren les més destacades:

—examinar els metges, cirurgians i apotecaris que desitjaven exercir les seues respectives ocupacions en territori castellà.

—atorgar les corresponents llicències que els facultaven per a exercir.

—visitar les apotecaries de la cort i les de cinc llegües al voltant.

La pragmàtica de 1558 és, sens dubte, el text normatiu que representa la cristallització definitiva del Tribunal del Protomedicat castellà. fixava la seua composició per un protometge i tres metges examinadors, la funció dels quals era realitzar l'examen de metges i cirurgians després de l'acompliment d'estrictes requisits necessaris per poder presentar-se davant del Tribunal.

D'altra banda, es preveia la presència d'un apotecari en les tasques del Tribunal pel que feia als exàmens d'apotecaris i a les visites a llurs establiments.¹²

Com a resposta a les protestes que l'actuació del Tribunal havia suscitat —les últimes de les quals havien sorgit amb força en les Corts de 1579— la reforma de 1588 preveia un salari fix per als membres del Tribunal, en substitució del sistema que fins aleshores havia regit, que era el de percebre compensacions econòmiques de les quantitats que ells mateixos imposaven en concepte de multes als infractors, sistema sobre el qual se centra ven la major part de les queixes dels representants en les Corts.

¹¹ GRANJEL (1974): 17.

¹² LOPEZ PIÑERO (1979): 51-52.

Malgrat tot, no va ser aquesta l'última reforma, ja que en 1593 una nova pragmàtica tornà a modificar diverses qüestions referents al Protomedicat, sense alterar-ne les seues bases fonamentals.¹³

Sembla clar, doncs, que la Corona a Castella va comptar, des de finals del segle XV, amb una institució que centralitzava les diverses formes de control de l'exercici de la medicina i la cirurgia i de l'estat i condició de les apotecaries i dels apotecaris. Hem de tornar a insistir en el fet que aquest fenomen no pot desvincular-se de la favorable situació que Castella oferia per a un autoritarisme monàrquic en creixent expansió, dins del sorgiment i consolidació d'un Estat modern. Procés que s'experimenta en diversos graus en gairebé tota Europa i que té en el cas castellà un dels seus exemples més desenrotllats.

El Protometge del Regne de València al segle XVI com un intent d'intervencionalisme monàrquic.

La figura del Protometge del Regne de València té un origen medieval clarament establert¹⁴, tot i que aquesta qüestió resta al marge dels objectius del nostre treball. Allò que sí que ens n'interessa remarcar és el fet que en iniciar-se el segle XVI continuen apareixent en la documentació nomenaments de Protometges reials, com el de Francesc Fabra que és nomenat per Carles I en 1524 *protophysici nostri officium in civitate et regno valencie*¹⁵. El seu nomenament, malgrat tot, no sembla tenir més que un caràcter purament honorífic, perquè no s'assenyalen competències concretes atribuïdes al càrrec, i tampoc no s'especifica en què consisteix l'esmentat títol.

Tanmateix, ja en època del regnat de Felip II hi apareixen nomenaments de Protometges que semblen tenir un sentit molt diferent al que tenia el de Fabra, per exemple. Davant aquest fet i, sobretot, davant la importància de les persones que van posseir l'esmentat càrrec durant les dècades finals del segle, va sorgir la necessitat d'aprofundir una mica més en la figura del *Protomédico y sobrevisitador real*.

Les qüestions fonamentals que se'ns plantejaven eren, primerament, les funcions concretes d'aquests Protometges a València. D'altra banda, ha-

¹³ GRANJEL (1974): 17.

¹⁴ CARDONER I PLANAS (1973): GALLENT (en premsa).

¹⁵ A.R.V. Bailia 26: f. 407.

viem de tractar d'aclarir si llur existència va substituir d'alguna manera els mecanismes forals de control de l'exercici mèdic, i si suposaren una implantació del model castellà; o si, tanmateix, va ser un nomenament només honorífic malgrat el canvi de denominació.

Així doncs, calia analitzar els textos dels nomenaments, donada l'absència d'altres fonts. Hem localitzat, a banda del de Fabra ja esmentat, altres dos nomenaments de Protometges: el de Lluís Collado de 1576 i el de Llorenç Coçar de 1589¹⁶. Aquest últim document és complementat amb un altre en el qual Felip II donava instruccions concretes perquè el seu Protometge Coçar sabés com havia d'exercir les seues funcions.¹⁷

L'anàlisi d'aquesta documentació ens ha dut a conclusions provisionals que tractarem d'exposar tot seguit.

Els nomenaments de Collado i Coçar són diferents al de Francesc Fabra. No només per la diferent denominació ja ressenyada, sinó perquè hi podem veure una clara intenció de dotar el Protometge i sobrevisitador d'unes competències clares a l'hora d'exercir les seues funcions. D'altra banda, el text del nomenament de Collado —en castellà— és reproduït de manera pràcticament íntegra en les instruccions donades a Coçar i no en el seu nomenament, donat a El Escorial pel Rei el mateix dia que les esmentades instruccions.¹⁸

El text referit a Collado comença tot fent referència al seu antecessor, Gaspar Jaume Esteve, qui, pel que sembla, va exercir el càrrec de Protometge i sobrevisitador amb competències semblants a les de Collado i Coçar, fins a la seua mort en 1576¹⁹. D'aquesta manera és descrit el marc d'actuació del Protometge Collado:

¹⁶ El nomenament de Collado, datat a Madrid el 25 de març de 1576, pot veure's en A.R.V. Reial Cancelleria 431, f. 183 r. - 185 r. El de Coçar, donat a El Escorial el 21 d'octubre de 1589, en A.R.V. Reial Cancelleria 432, f. 169 v. - 171 v.

¹⁷ A.R.V. Reial Cancelleria 363, f. 47 r. - 48 r.

¹⁸ El nomenament de Coçar està en llatí. Tanmateix, les instruccions estan en castellà i és indubtable que foren copiades del text pel que tretze anys abans Felip II havia nomenat Protometge i Sobrevisitador a Collado. Vegeu notes 16 i 17).

¹⁹ No hem localitzat en *Officialium* el nomenament de Gaspar Jaume Esteve, encara que el text que comentem permet de pensar que el seu càrrec i atribucions foren els mateixos que els dels seus successors: «...*haviendo vacado por muerte del amado nuestro Gaspar Jayme Esteve doctor en medicina el cargo de Protomédico y Sobrevisitador real en todo lo tocante al arte de medicina, cirugía y farmacopolía de la ciudad y reyno de Valencia, y queriendo proveer dicho cargo en persona cual convenga...*». A.R.V. Reial Cancelleria 431, f. 183 r. - 183 v.

... os damos a vos el dicho doctor Luys Collado licencia y facultad para que durante nuestra mera libera voluntad podais usar y useis del dicho cargo de Protomédico y sobrevisitador real en todo lo tocante al arte de la Medicina, cirugía y farmacopolía y lo anexo a aquella por todo el dicho reyno de Valencia, y quanto a lo que ha respecto a la visita de la boticas de los boticarios de la ciudad de Valencia, os mandamos que assistais personalmente con los dos boticarios que los regidores della avran elegido y nombrado para entender en la dicha visita.²⁰

Malgrat això, més endavant el nomenament especifica que tot allò es realitze *sin perjuizio de los fueros y privilegios dados por nos o nuestros predecesores al estudi general y a dicha ciudad y reyno*²¹. Tanmateix sembla clar que la figura del Protometge significarà una ingerència d'un oficial reial dins del sistema foral, per damunt fins i tot dels visitadors d'apotecaries que tradicionalment s'ocupaven d'aquestes comeses. El nom de *sobrevisitador* es perfila, doncs, com a una ajustada descripció d'allò que el Rei pretenia introduir mitjançant aquests nomenaments. El text reproduït adés es repeteix gairebé textualment en les instruccions donades a Coçar de 1589.²²

És interessant d'assenyalar que, encara que la resta de les competències del Protometge resten vagament delimitades²³, la qüestió de la visita a les apotecaries és descrita minuciosament. A més, s'estipula que el Protometge cobre el seu sou de les penes que impose durant la seua inspecció²⁴. Sembla, doncs, que la visita de les apotecaries era la tasca fonamental del Protometge valencià.

²⁰ A.R.V. Reial Cancelleria 431, f. 183 v.

²¹ *Ibidem*.

²² «...os damos licencia permissio y facultad que usando del dicho privilegio de Protomédico y Sobrevisitador, ordenays todo lo que tocara a la arte de medicina, cirugía, farmacopolía y anexo a ello, por todo el dicho nuestro reyno y ciudad de Valencia. Y en lo que ha respecto a la visita de las boticas de los boticarios dentro de la dicha visita de las boticas de los boticarios dentro de la dicha nuestra ciudad de Valencia assistireys personalmente con los dos boticarios que los jurados della havrán elegido y nombrado para entender en la dicha visita...». A.R.V. Reial Cancelleria 363, f. 47 r. - 47 v.

²³ Els nomenaments no diuen res sobre competències del Protometge i Sobrevisitador en matèria com el control de l'exercici mèdic o la vigilància contra el intrusisme, tasques essencials en el Tribunal castellà.

²⁴ Exactament vint rals castellans per dia dedicat a la visita, destinant la resta d'allò recaptat a pagar *otros gastos que en vuestra comission se ofrescieren* i allò que sobràs aniria a *nuestros cofres reales*. A.R.V. Reial Cancelleria 363, f. 47 v. - 48 r.

Una vegada aclarit quina era la funció d'aquest oficial reial, sembla lògic pensar que els mecanismes del sistema foral valencià hagueren de reaccionar contra aquest clar intent d'intervencionisme per part de la corona. En el següent punt podrem veure com es va produir aquesta reacció.

La reacció de les Corts.

En les Corts valencianes de 1585 celebrades, com era tradicional des de començaments de segle, a la localitat aragonesa de Montsó, els estaments del Regne reaccionaren clarament front a allò que consideraven una gran alteració del sistema tradicional que regulava la visita de les apotecaries a tot el país. Els capítols 167, 168, 169 i 170 estan dedicats íntegrament a aquestes qüestions. En aquest sentit el més significatiu és el capítol 168, en el qual els tres estaments exposen que:

*... les dites botigues de Apothecaris de la dita ciutat de València, sien estades visitades ab molt gran vigilància y diligència per los majorals del art de dits Apothecaris en la forma acostumada, sens que ja més en dites visites haja assistit ni entrevingut protomèdich. Perçò los dits tres braços supliquen a V. Magestat sia servit provehir y manar que totes les botigues de Apothecaris de la dita ciutat y regne de València, puguen y deguen ésser visitades en la dita forma solita y acostumada; y que en les dites visites no y puga intervenir ni entrevinga en manera alguna protomèdich ni altra persona més dels que per dits furs y privilegis està provehit y ordenat, puix de que may se ha acostumat, no és necessari ni importa per a cosa alguna, sinó que en tot y per tot se guarde lo dit costum y pràctica immemorials.*²⁵

Malgrat que la petició va ser acceptada amb el condicional *Plau a Sa Magestat*²⁶, Felip II no va semblar molt disposat a respectar el fur, perquè quatre anys més tard, quan va morir el seu Protometge Collado, en nomenava Llorenç Coçar successor i reiterava mot per mot les atribucions del càrrec i les instruccions precises per realitzar la visita. Fins i tot s'ordenava a totes les autoritats forals des del virrei als verguers, tot passant pels Jurats, Justícies...

... os tengan guarden y observen tener guardar y observar y hagan inviolable todo lo en esta presente nuestra cédula contenido, y que os assistan y den todo el favor y ayuda que fuere necesario, siempre que por vos serán

²⁵ SALVADOR (1973), 121-122.

²⁶ *Ibidem.*, 122.

*requeridos, y no hagan ny permitan ser hecho lo contrario en manera alguna, si nuestra ira e indignación en pena de mil florines de oro de Aragón...*²⁷

La voluntat del rei era, doncs, palesa i el clar contrafur que suposava el nomenament de Coçar amb les atribucions esmentades fa preveure que la seua tasca pogué resultar difícil davant les resistències dels mecanismes forals i per això l'enèrgica amenaça reial per a qui s'atrevera a contravenir les seues ordres i l'elevada multa prevista per a qui impedira la lliure activitat del Protometge i sobrevisitador.

Així doncs, ens trobem les dues actituds enfrontades i, de fet, estem davant d'un cas clar de com es van superposar dos sistemes de control i vigilància de les apotecaries valencianes: el tradicional sistema foral que atorgava aquest control als membres diputats pel Col·legi d'Apotecaris i, junt a ell, un nou sistema, que, emanat directament del rei, atorgava a la figura del Protometge i sobrevisitador la facultat d'exercir aquest control per damunt dels visitadors nomenats pel Col·legi.

Pot plantejar-se, tanmateix, la qüestió de si el Protometge i sobrevisitador reial va exercir realment les seues funcions o si el seu nomenament va restar realment en lletra morta.

Pel que sabem, el Protometge valencià va actuar realment. Així sembla demostrar-ho els documents que veurem tot seguit.

El primer d'aquests prové d'un formulari notarial de finals del segle XVI i principis del segle XVII²⁸. Hi trobem un document, sense datar, que és la còpia d'una ordre del Virrei de València, En Francesc de Montcada en la qual ordena a totes les autoritats forals de la Governació d'Oriola que assistesquen en tot al Protometge que arribarà a aquelles terres i adverteix que qui no acompleixa l'ordre serà multat amb cinc-cents florins d'or d'Aragó. El text especifica que el *Prothomèdic Real* pot visitar *tots los metjes, cirurgians y boticarís, drogues y medicaments y les demás que a son officí toque y s'esguarde*²⁹. No hi apareix cap menció als visitadors d'apotecaries, ni al fur de les Corts de 1585 en el qual el rei es va comprometre a que cap Protometge interferís en les competències que corresponien a visi-

²⁷ A.R.V. Reial Cancelleria 363, f. 48 r.

²⁸ CARCEL ORTI (1979) va presentar l'anàlisi diplomàtica i paleogràfica d'aquest formulari i a la seua datació ens remetem. L'autora afirma que les dates límit dels documents són 1571 i 1640 (p. 70).

²⁹ A.R.V. Reial Cancelleria 648, f. 16 r.

tadors d'apotecaries i altres mecanismes forals de control de les professions i ocupacions relacionades amb qüestions mèdiques.

No podem efectuar la datació exacta del text, però és molt segur que hem d'establir-la entre 1587 i 1595, anys del virregnat del marquès d'Aitona, Francesc de Montcada³⁰. Així doncs, el Protometge al·ludit deu ser Collado, si la visita es va efectuar abans de 1589, o Coçar, si va ser després d'aquesta data.

La segona prova que el Protometge va actuar realment en aquesta època ens l'ofereixen, novament, les Corts valencianes. Després de les ja comentades de 1585, no va haver altra convocatòria fins a 1604, durant el regnat de Felip III. En el capítol 244 d'aquestes Corts, els tres estaments tornen a suplicar al monarca:

*... que los capítols 167, 168, 169 y 170 de les Corts del any 1585 sien inviolablement observats.*³¹

Tanmateix, els mecanismes forals continuaren funcionant sense cap alteració. Així ho demostren els altres dos documents d'aquest formulari notarial. Es tracta d'una *Comissió per a què tanquen les botigues alguns boticaris*, i d'altra *Comissió per a los examinadors de Boticaris que visiten les botigues de la Ciutat i Regne*.³²

En ambdós textos no es fa cap menció de Protometges i Sobrevisitadors, sinó que s'exposa clarament el funcionament de la visita, segons el tradicional sistema foral. En ambdós, a més, se cita com a suport per a aquesta activitat, allò disposat en el *fur 177 de les últimes Corts de l'any 1585*.³³

Malauradament, no podem oferir ací altra documentació que ens apropa més a la realitat concreta d'aquests conflictes. Ara per ara, i tot mantenint la nostra anàlisi dins d'un nivell purament institucional i normatiu, podem concloure algunes qüestions d'interès.

³⁰ GARCIA MARTINEZ (1980), 169-177.

³¹ CISCAR (1973), f. 45 r. del facsímil.

³² A.R.V. Reial Cancelleria 648, f. 11 r. i 47 r., respectivament.

³³ A.R.V. Reial Cancelleria 648, f. 11 r. Evidentment es tracta del capítol 167 ja comentat. En l'altre document (*Ibidem.*, f. 47 r.) es diu: *en les corts últimament celebrades en la vila de Monçó*, sense especificar si es tracta de les de 1585, encara que deuen al·ludir-hi, perquè és aleshores quan s'estableix explícitament la manera i la periodicitat d'efectuar les visites, que és el que el text repeteix.

- GALLENTE MARCO, M. (1985). "El gremi de cirurgians de València: procés de constitució (1310-1499)", *Afers*, 2, 249-269.
- GARCIA MARTINEZ, S. (1980). "La vida política", en: *Nuestra Historia*, València, Mas-Ivars, IV, 133-194.
- GRANJEL, L. S. (1974). *El ejercicio médico y otros capítulos de la medicina española*. Salamanca, Universitat de Salamanca.
- GRANJEL, L. S. (1980). *La medicina española renacentista*. Salamanca, Universitat de Salamanca.
- LÓPEZ PIÑERO, J. M. (1975). "La Universidad de Valencia, centro del movimiento vesalino español", en: *Homenaje al Dr. D. Juan Reglà Campistol*, I, 303-319.
- LÓPEZ PIÑERO, J. M. (1977). *El "Dialogus" (1589) del paracelsista Llorenç Coçar y la cátedra de medicamentos químicos de la Universidad de Valencia (1591)*. València, Càtedra d'Història de la Medicina.
- LÓPEZ PIÑERO, J. M. (1979). *Ciència y tècnica en la sociedad española. Siglos XVI y XVII*. Barcelona, Labor.
- LÓPEZ PIÑERO, J. M. (1981). "The medical profession in 16th century Spain", en: RUSSELL, A. W. (ed.): *The Town and State Physician in Europe from the Middle Age to the Enlightenment*, Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, 85-98.
- MARAVALL, J. A. (1972). *Estado moderno y mentalidad social. Siglos XV al XVII*. 2 vols. Madrid, Revista de Occidente.
- MUÑOZ, M. M. (17517). *Recopilación de las leyes, pragmáticas reales, decretos, y acuerdos del Real Proto-medicato...* València, Impremta de la viuda d'Antonio Bordázar.
- MUÑOZ GARRIDO, R.; MUÑIZ FERNÁNDEZ, C. (1969). *Fuentes legales de la medicina española (siglos XIII-XIX)*. Salamanca, Universitat de Salamanca.
- PALMER, R. (1981). "Physicians and State in post-medieval Italy", en: RUSSELL, A. W. (ed.): *the Town and State Physician in Europe from the Middle Age to the Enlightenment*, Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, 47-62.
- PESET CERVERA, V. (1896). *Frutos que logró la Medicina por la invocación de los santos Cosme y Damián o apuntes para la historia de los Colegios de Médicos, Cirujanos y Boticarios de España en general y de Valencia en particular*. València, Institut Mèdic Valencià.
- REGLÀ, J. (1968). *Aproximació a la història del País Valencià*. València, Tres i Quatre.
- ROLDAN GUERRERO, R. (1960). "Los orígenes del Tribunal del Real Protomedicato de Castilla", *Archivo Iberoamericano de Historia de la Medicina y de Antropología médica*, 12, 249-254.
- SALVADOR ESTEBAN, E. (1973). *Cortes valencianas del reinado de Felipe II*. València, Departament d'Història Moderna.
- SEVILLANO COLOM, F. (1957). *Valencia urbana medieval a través del oficio de Mustaçaf*. València.